

Putanga 7(3)

Hōtoke 1994

ISSN 0114-6017

HE KUPU WHAKATAKI

Nei rā tātou kua tatū mai anō ki te kaupeka o Taku, ki te wā e kiriahi ai te tangata i te kaha mai o te anu, e whakaneinei atu anō ai hoki ki ngā rangi paruhi kei tua atu e haramai ana.

Wai hoki ka tohu ka pēhea mai tēnei hōtoke ki a tātou, ka popore mai rānei, ka karawhiu mai rānei? Heoi anō ahakoa pēhea, ka noho tonu tātou, tātou Māori mā, i roto i te mahana me te mōhio anō kei a tātou tēnei reo ātaahua hei kiko, hei kiri mō te anga tangata e haere nei i te mata o te whenua. Ko tēnei kiri nei, kāre nei i rite ki ngā kaka ārai ua, ārai makariri e taea ana te hoko; ko te mate kē hoki o wērā, ka ngawhewhe, ka ruha ā tōna wā. Engari anō te reo Māori - ko tēnei kiri i a tātou nei, he kiri tē taea te poka, te tīhaehae. Ka mutu, ki te āta tiakina, ka taea anō te whakamārōrō, te whakamatatengi kia noho ai hei weru tiaki tangata mō ngā rā kei te tū mai, otirā hei weru e tino kitea ai tātou he Māori. Kātahi nā te taonga tino pai! Kei hea hoki he taonga i tua atu i tēnei hei oranga ngākau mō ngāi tāua i tēnei wā o te makariri?

Kāore tēnei putanga i te tino rerekē ake i ētahi atu kua puta i ngā kaupeka ka hori ake. Ko aua momo kaupapa anō, ko aua momo whakatakoto anō. Engari māu anō e kite iho kua uru mai he āhuatanga hou. I pēneitia ai, he kite nō mātou i te tika o ētahi o ngā whakaaro i puta i te whakawānga i ēnei pitopito kōrero. Ā kō ake nei whakamāramatia ai tēnei take.

Heoi anō tā tēnei, he mihi kau noa ki a koutou, ki ngā hoa o roto i ngā mahi e whakapau kaha nei mō te reo

Māori te kaupapa. Nā koutou, otirā tātou, te mahi nui, me te mōhio anō mā ēnei mahi rawa ka whai kākahu pēnei te whakatipuranga nōna te ao kei te heke mai.

Taku - takurua

kiriahi - piri ki te ahi, ngoikore

whakaneinei - whātaretare

paruhi - paki

ngawhewhe - ruha

whakamatatengi - whakamātotoru

weru - kākahu

hori - taha, pahemo

Te Tau O Te Reo Māori

TE AROTAKE I TE MUKA

Nau mai, haere atu e te reo mihi ki te hunga whai wāhi mai ki te whakawānga i te Muka. Tēnā, kī atu anei te Taura Whiri e whiriwhiri tonu nei, e kite tonu nei i te hua o ngā whakahoki i puta ake.

Nā te arotake i mōhio ai te Taura Whiri ki ngā hapa o roto i te Muka ki tā koutou nā titiro, nō reira nei te mihi atu ki a koutou i aro mai ki tā mātou take. E tika ana kia mārama mai koutou ki ngā kōrero i puta ake, ā, ki ō mātou anō whakaaro ki te āhua o ā koutou whakahoki.

Me kī noa ake, ko te tino nuinga o ngā tāngata i whakahoki mai i te rārangi pātai, kei te tino tautoko

(...mai i te whārangi o tua ake nei)

i te Muka, ōna uaratanga, āna whāinga, āna take i whakaaturia ai.

Heoi anō, me waiho ngā kupu tautoko ki te taha mō tēnei wā, e pūmau ai te māngaro o te kūmara, mehemea rā i māngaro, kia tino kaua e kōrerotia tērā āhua ōna. I tāpirihia mai ai te kōrero “mehemea rā i māngaro”, he whakaaro nōku arā kē pea te take i pērā rawa ai te pai o ngā whakautu, arā, he aroha nō koutou ki tēnei whakahaere Māori e tohutohungia ana e te whakahaere tātari whakapaunga pūtea a te Kāwanatanga. Aua hoki.

Kotahi noa iho te wāhi i kaha te whakahētia mai, ko te nui o ngā kupu “hou” o roto. Kua roa tēnei te wā e āhua anipā ana ētahi o mātou i te Taura Whiri mō te āhua ki te whakamahia o ngā kupu kāore nei e kaha ana te mōhiotia. Nā tēnei arotakenga kua tino kite mātou, āe, me tiro tiro anō te wāhi ki ngā kupu tauhou, inā hoki kāore kē i rikarika te whakahē mai a te iwi i tēnei āhuatanga. Titi ana tērā te whiu a te kupu, pēnei i tā te Muka, tāna anō whakaputa i te whakaaro, kāore kē i kimihia ōna paku whakawai e ngāwari ake ai te wairua o te kōrero. Kāore mātou i te whakahē i tēnei tūāhua, engari me whakaatu anō ki konei, kei whakapaetia i huna kē mātou i ngā kōrero kāore i tino pai te āhua.

I āhua pēnei te takoto o ētahi o ngā whakahē: Kātahi nā hoki te mutunga mai o te hē i a koutou i te korenga e tuhia atu o ngā kupu kāore nei i te kōrero whānuitia. I pēnei kē tētahi: Waiho ngā kupu (kāore i te mōhiotia) kia moe atu ana, kaua e whakaarahia ake!

Nā, ko tō mua whakahē, tērā kei te tika, engari anō tō muri, e kore rawa te Taura Whiri e āta waiho tētahi kupu Māori kotahi kia moe noa ana mena ka taea taua kupu te whakaoho ake, inā hoki kei te mōhio tātou ko te hemo, tino hemo nei, te otinga atu ki te waiho kia moe noa, pēnei me te tūpāpaku nei.

Waihoki, ko te mate i moe ai ngā kupu e ngaro nei i te rongonga taringa ināiane, ka tau anō ki runga i ētahi atu ā kō kō ake nei, ki te kore tātou e mataara. Ko te mutunga iho, kua kore te reo Māori e whai kupu e taea ai ngā āhuatanga katoa o tōna ao te whakaahua. Ki te waiho kia rite tonu te warea o ngā kupu e te moe, e hika mā, he tino mate kei te haere. Kāore au mō te hiahia noho ki tēnei ao mehemea ko tōna kotahi rau noa iho nei ngā kupu Māori e āhei atu ana tātou.

Kia hoki ake au ki te whakahē tuatahi o runga ake nei. He nui tonu te tokomaha o te tangata i āhua pērā o rātou whakaaro i whakatakoto ai, arā, e tika ana kia uru tonu ngā kupu kua kore i kaha te kōrerotia, *engari me whakauru anō tōna paku whakamārama, kupu tikanga-rite rānei ki te taha, ki raro rānei i te kōrero, ki muri rā anō kē rānei*. Nā, ko tā te Taura Whiri atu, mena kei te pērā rawa te kaha o te haria o tēnei whakaaro, ā kāti, me aro atu mātou ka tika.

Engari ehara i te mea ko te nuinga o ngā kupu o roto i te Muka kāore e waia atu ana a mata, he kupu kapo noa i te takiwā. Kei tā Te Wiremu kē e mau ana te tino nuinga. Ko te nuinga o ētahi atu, kei te Matatiki, kei te rārangi kupu tāpiri rānei e tukuna atu ana ki ngā mea tono mai. (Kei tēnei rārangi nei ngā kupu hou kua kitea mai i te toru tau mai i te putanga o te Matatiki.) Ko ētahi anō, he kiwaha, arā, he kōrero nō mai rā anō me uaua ka kitea mai i te papakupu, engari kei te mārama ki te hunga i pakeke mai ki te reo.

Heoi anō rā, mutu rawa ake ngā whiriwhiri a mātou i tēnei take, oti ana te whakatau mehemea ko te kaupapa mātāmua a te Muka, he āwhina, he whakatenatena i te hunga ngākau nui mai ki te reo, ā kāti, me whai tonu mātou i ngā huarahi e māmā ake ai te kapo atu a hinengaro i te ngako o te kōrero, tē whakatū kurī ai i te ārai. Te āhua nei, koia nei tētahi o ngā ara e whai hua ana ki tā

koutou titiro, arā, ko te whakamārama i ngā kupu me uaua kē ka rangona i ngā wāhi kōrerotia ai te reo Māori i ēnei rā. Nā reira te whakauru nei i te wāhanga hou.

I a au e kōrero nei mō te Matatiki me te rārangi tāpiri atu ki tērā, kia mōhio noa mai koutou kei te whakahoutia tēnei papakupu a te Taura Whiri ā te tau 1995 me ngā kupu hou katoa. Engari e whaihua tonu ai tāu nā hoko i tō nāiane Matatiki, ka raua atu te rārangi tāpiri kia kitea ai te kupu hou a te Taura Whiri ā te wā tonu ka puta ake i te tūāpae o te punakupu. Mō te hunga nāna i hoko mai te Matatiki i te wā e hou tonu ana tēnei pukapuka, ka taea anō te tāpiritanga te tono mai, kāre kē he utu.

Arā anō tētahi raruraru i paku kōrerotia i runga ake nei, ko ngā kiwaha. Ko ētahi o ngā kaiarotake i āta whakatauiria anō i ngā wāhi o te Muka e uaua ana ki a rātou. Kitea ana i reira kei ngā kiwaha kē ētahi e raruraru ana. Ka mea mai tētahi ahakoa wherawherahia ngā papakupu, kāore tonu i kitea te tikanga o ētahi kupu. Hei whakatauiria noa i te āhua o tēnei raruraru, anei ētahi hei whakaaro iho mā tātou, me āku anō ui makihoi i te taha e mārama ake ai te kitea atu o te uaua:

i) *te hunga ihu hūpē* - Ko wai mā ēnei? Ko te hunga kaha nei te tangi, te pāngia rānei e te maremare, ko te hunga pūhouhou kē rānei?

ii) *he whakatū kurī i te ārai* - He aha i whakatūria ai he kurī i te ārai? He aha rānei i whakatūria ai he ārai e rite ana ki te kurī te āhua? Kāre pea i te paku kātata ēnei whakamāori i te kupu, engari mena ehara i te kurī kīrehe nei, he aha i oti?

iii) *kua puku te rae* - Ko tēhea tikanga o te puku tēnei e meatia nei? Ki te āta tirohia tā Wiremu papakupu, kua mōhio iho he kupu anō tēnei mō: te tīpona, te tia, te hiahia, ngā whēkau, te ngākau, te pupuhi, te mahi huna me te nohopuku. Engari mā tēnei mōhiotanga ka aha? Korekore ana nei he whakamārama e hāngai pū ana ki te tikanga o tēnei kiwaha. Me pēhea hoki te tangata i pakeke kē mai

i waho o te rohe kōrero Māori e mōhio ai ki te tikanga o tēnei whakatakoto? He wā anō kei te āhua tonu o te kōrero te tikanga e mau ana, engari kaua i ngā wā katoa.

Nā runga i tēnei āhuatanga, kua raua mai te rārangi kiwaha a te Taura Whiri hei āwhina i te hunga kāore anō kia mārama noa ki ēnei momo kōrero, hei āwhina anō i te hunga kua kore i taunga ki ēnei momo kupu, he kore nō te rite tonu o te kōrerotia.

I motuhake ai tēnei rārangi kiwaha, kia māmā ake ai te tangohia ake ka tahi, kia kore ai e taupatupatu ngā kaupapa a te Taura Whiri ka rua, arā ko te Muka, kia tino ū ki te reo Māori, otirā me te whakaae atu anō o mātou he wā tōna ka reka kē ake te whakamārama ki te tīkina atu ko ā Pākehā kupu. He ruarua noa iho ngā wāhi pēnei, engari ki tā mātou titiro, ko te whakamārama i te kiwaha Māori ki te kiwaha Pākehā tētahi o aua wā.

Arā noa atu pea ētahi kiwaha o te ao Māori kei te hapa i tēnei rārangi, engari i te korenga o mātou i āta maumahara ake ki aua kahurangi i te wā i kohia ai ēnei nā, kāore i whai wāhi atu. Nō mātou tēnei hē, engari ko te tino pīrangī, kia whakamōhiotia mai mātou ki ngā kiwaha e hapa ana, kia pai ake ai tēnei kohinga kiwaha, ā, hei ōna wā anō whakahoutia ai.

He huatau whaitake atu anō o koutou kua weri mai ki ngā taringa, pēnei i te tono kia uru mai he reo hou ki te Muka, kia nui ake anō ngā putanga ia tau, engari ā tōna wā rā anō ērā tutuki ai. (Waimaria kē kei te eke tonu ki te whā, nā te iti o tā mātou pūtea mō ngā mahi o ia rā, heoi anō, he kōrero anō tērā.)

Ahakoa tutea tēnei punua tumu a te Taura Whiri e ngā ngaru o te arotakenga mō te taha ki ngā kupu hou, ko au e kī ana he tohu pai tēnā, inā hoki kua āta mōhio tēnei moka ināiane me ahu pēhea a tua atu e ngata ai ngā hiahia o te hunga whai mai i ēnei

(...mai i te whārangi o tua ake nei)

ngarangara kōrero. Nō reira ka mihi anō te ngākau,
ka mihi rā.

arotake - whakawā, tātari

kāore kē i rikarika - i kaha te rere

whakatenatena- whakatītina

(mahi) kurī - kāore kē he take i pērā ai te mahi

tūāpae - pae

kātata - pātata

ngarangara - pitopito

TE KURA WHAKAPAKARI REO KA TU KI MURIHIKU

28 O HERE-TURI-KŌKĀ - 2 O MAHURU 1994

I takoto tētahi kōrero ki tērā putanga o te Muka e mea ana kia āta whakauru mai te hunga e haere ana ki tēnei hui whakapakari reo i mua mai o te paunga o *Hōngongoi*. Kei te tū tonu tērā inoi, arā kia āta whakauru mai (me ngā moni whakauru anō i te taha) ā taua wā, engari he tonu atu anō tā mātou e pā ana ki tēnei kura.

Kāore mātou i te paku mōhio pēhea rā te autaia o te tokomaha e mea ana ki te haere. Nā konei ka āhua raruraru te Taura Whiri, he kore nō mātou i māranga tokohia ngā kaiwhakaako me haere atu, kia hia rānei ngā pukapuka hei hari atu, tae atu hoki ki ētahi āhuatanga pūtea tērā ka piki, ka heke rānei i runga anō i te āhua o te nui o te hunga ka tau atu.

Ko te hiahia o te Taura Whiri kia tae mai he rongo mai i a koe, mena e āta whakaaro ana koe ki te haere, engari me tau kē mai *i te wiki tuatahi, tuarua rānei*

o Hōngongoi, kia kore ai e oti ngā whakaritenga i runga i te pōnānā. Kāore i te tino hiahia ngā moni whakauru i taua wā, engari ko te rongo kōrero kē te mea nui. Mō muri kē tuku mai ai i te kotahi rau tāra mō te whakauru. Nā reira, e tau ai te mauri o te Taura Whiri ki tēnei take, tēnā patua mai he waea, waea whakaahua rānei, tuhinga kōrero rānei mena ko koe tētahi kei te haramai ki tā tātou hui o te koanga ki te whakapakari i ō tātou reo.

Mō te hunga kei Te Ika a Māui nei, ākene pea ka taea tētahi pahi, tētahi tikitiki rōpū rānei te whakarite mō te haere atu ki Murihiku e māmā ake ai te utu ki te mea kotahi, nō reira hei whakaaro noa ake tēnei. He pai kē ake pea mena ki te whakarērea mai tō tau waea me kore e eke tēnei wawata.

Heoi anō rā, me whakaomoomo te kōrero mō tā tātou kura i tēnei wā; hei reira kē karawhiua ai. E tāria atu nei ngā whakamōhio mai me te tūmanako anō ka kaha te tautoko i tēnei hui e haria atu nei ki te taha whakarunga o tēnei whenua o tātou.

whakaomoomo - āta penapena

Kua eke tēnei ki te kotahi tau nei e pūrewa ana tēnei kaupapa nui i ngā moana o te wā. Kei kō tata atu te wā e mahuta ake ai i te paewai o te rangi, ka piki haere ai ki tōna pouputanga, ki konā noho mai ai hei whetū pou i ā tātou mahi whakatairanga, whakaora i te reo Māori ā te tau e tū mai nei. Ko wai ka mōhio mena ka noho hei whetū tau tahi noa, pēnei me te matakōkiri, ka noho tonu rānei hei whakamārama i te huarahi ki tua o te awe māpara, ki te wāhi kei reira te whenua taurikura mō tō tātou reo.

Ko te āhua ki ngā mahi ake a te Taura Whiri hei whakanui i te tau, kei te noho tārewa tonu, he kore nō mātou i tino mōhio mena ka homai e te Kāwanatanga te pūtea motuhake kua tonoa hei whakahaere i ētahi o ngā mahi nui e whakaarohia ake ana. Ahakoa pēhea, ka tū tonu te nuinga o ngā mahi i whakaahuatia i te putanga koanga o te Muka, engari ko ētahi atu, mā te wā anō e whakatau. (Ko te tikanga, ka mōhio mātou mena i whaihua tā mātou tono pūtea motuhake ā tēnei wā tonu nei.)

Kei te pai ngā rongonga kōrero mai i ngā pou Kāwanatanga kua whakapāngia atu. I tangi wāhi atu mātou ki ngā Mema Pāremata me ngā whakahaere Kāwanatanga, ā, he āhua autai tonu ngā whakahoki mai.

I takoto anō te pātai me aha kē rātou hei whakanui i te tau. Kua roa mātou e akiaki ana i ngā tari tūmatanui kia kaha ake tā rātou hāpai i te reo i roto i ā rātou mahi, nō reira i tere tonu tā mātou whakatū hui hei whakaatu atu i ngā momo mahi ka taea. Taihoa nei kitea ai mena he ngutu kau tā rātou, he kupu taurangi rānei ka ea anō ā tōna wā.

Kua tae mai anō he kōrero mai i ētahi o koutou, koutou rōpū Māori mā, engari e mea ana au me waiho te wāhi ki a koutou hei tāhuhu mō te Muka o muri atu. Ko te take i whakatau pēnei ai au, e whakaponono ana mātou (e wawata kē noa ana rānei!) kāore anō kia mimiti te taetae mai a ngā reta tautoko mai i ngā whakahaere reo Māori o te motu. Nō reira hei te koanga rā anō whakaahuatia ai ngā mahi tautoko a te iwi Māori i tēnei kaupapa.

pūrewa - rewa, tere

mahuta - ara

paewai - pae, tūāpae

pou - ārahi

whenua taurikura - he wāhi āio, pōrearea-kore (= houkura)

NGĀ MAHI RANGAHAU

- ☞ *He aha anō ngā momo huarahi ako i te reo Māori e tino whaihua ana?*
- ☞ *He aha i tino whaihua ai?*
- ☞ *Me pēhea e kaha ake ai ētahi atu?*
- ☞ *He wāhanga anō tō te hunga kōrero Pākehā anake e māmā ake ai te wāhi ki a tātou? He aha nā ?*

Koia nei noa rā ētahi pātai e auau ana te pupū ake i roto i ngā mahara o te Taura Whiri, inā e tere ora ai te reo, me mōhio tātou ki ngā whakautu ki ēnei pātai me ētahi atu. I te wā nei, he āhua nui tonu te pūtea e whakapautia ana ki ngā mahi whakaora, whakatairanga i te reo Māori. He tika tonu rā hoki kia pēnei, engari kāore tonu i te mōhio mena e tau ana ēnei kākano ki te whenua mōmona, ki te whenua kirikiri rānei, ki hea kē rānei. Māna kei te pai noa iho te āhua o ngā whakapaunga pūtea, engari kei a wai ngā kōrero hei taunaki i tēnei whakapae?

Ko te pūtake o ngā pakirehua o runga ake, ko tēnei. E whakaaro ana te Taura Whiri, me ētahi atu o ngā rōpū Māori hui mai ai ki a mātou mō te reo te take, mā te āta rangahau rawa e kitea ai ko hea ngā huarahi hei takahanga e mōrahi ai te whaihua o ā tātou mahi. Ko tētahi hoki o ngā mate, ko te noho marara noa iho o ngā wāhi e whakahaere rangahau reo Māori ana, ā, kāore kē te ringa mau i te mōhio kei te aha te ringa katau. I ētahi wā anō, e āhua whakapae ana au kāore noa iho tētahi o ngā ringa i te mōhio he ringa atu anō kei tua atu i tōna kotahi. Ko tā te Taura Whiri e whakaaro ana, me whakatū tētahi taura haumī i ngā mahi rangahau, tētahi pūtahi rangahau rānei, ka riro māna e whiriwhiri, e whakarite, e ārahi, e āwhina, ngā mahi rangahau reo Māori e hiahiatia ana. Kei pōhēhē mai koutou ko te tūmanako kei muri i ēnei kupu kia riro mā konei, mā te Taura Whiri tēnei mahi nui. Kāore. Me whakatū hanga hou, ko tāna mahi anake he whakahaere, he taki rānei i ngā

(...mai i te whārangi o tua ake nei)

rangahautanga e puta ai ngā kōrero me tino mōhio tātou i namata nei.

Hei whakatepe noa ake, kia whakaatu au i tētahi rongo pai nō nā noa nei i tau mai ai ki te tari o te Taura Whiri. Kua whakaaetia tā mātou tono kia riro pēnei mai tētahi pūtea motuhake mō te mahi rangahau reo Māori i tīmatahia i tērā tau, arā ko tā mātou ake i whakatū ai mō te āhua ki te tokomaha me te matatau o te hunga kōrero Māori. (Mō taku hē, mō taku hē! Arā au te whakatōngā atu rā kua horomia tā mātou tono e te nauhea weriweri rā ko Ratakore te ingoa!)

Kāore i te homai te katoa o te pūtea i tonoa, engari he wāhanga nui tonu ka taka pēnei mai ā te tau pūtea hou. Nō reira e mihi ana te Taura Whiri ki te Kāhui Minita o te Whare Pāremata mōna i aro mai ki tēnei kaupapa nui. He pai kē ake mena i whakarahia ake anō hoki te pūtea-ā-tau e nui ake ai ngā kaimahi me ngā mahi o ia rā a te Taura Whiri, engari mā te aha i tēnei autai pūtea rangahau nei.

auau - rite tonu te puta

taunaki - tautoko

pakirehua - pātai

mōrahi - tino nui (Kei te whārangi

whakamutunga o te putanga hōtoke 1993 te

tikanga Pākehā o tēnei kupu e mau ana, mena

kāore i te tino mārama.)

*"Nā whai anō te Taura Whiri
i paka kore ai!"*

Mō te tūpono peka māori mai koutou kia kite i tēnei whakahaere e kī nei mātou e mate ana i te tuakoka,

i te pōhara, he whakatūpato noa atu tēnei kia kaua e whētuki i te āhua o tō mātou tari. Ko te pai mārika kē tāku e mea nei, inā hoki kātahi anō ka oti ngā mahi whakapaipai i te wāhi mahi o te Taura Whiri.

Kāore e kore ka rere te kōhimuhimu āhua pēnei nā, "Kia kiia ai kāore ā rātou pūtea!", "Tēnei mea te tari kāwanatanga, he tangiweto tā te waha, he moumou kē tā te ringa!"

Ehara i te mea he aha, heoi anō he whakamōhio noa atu ko te pūtea i pau ki ngā mahi whakarākei whare, he momo me mātua whakapau ki ngā rawa o te tari, kaua ki ngā mahi. Nō reira ahakoa pēhea te pōhara, kāore tonu e whakaaetia kia haria atu tērā pūtea ki ngā rā roa o te waru, hei whakapau kē mā te Taura Whiri ki āna mahi whakanui i te tau reo Māori.

Nō reira kei puta te kōrero kei te warea kētia Te Taura Whiri ki a ia anō mō te taha ki āna whakapaunga pūtea.

tuakoka - pōhara, pakukore

whētuki - ohore

HE INGOA MĀORI HOU MŌ NGĀ RĀ O TE WIKI

Nei noa ake ētahi ingoa hou mō ngā rā o te wiki hei whakaaro ake, hei whakamātau ake mā koutou, mā te hunga kōrero Māori i roto i ngā kura kaupapa Māori, i ngā kāinga kōrero Māori, i ngā whakahaere kōrero Māori.

I toko noa ake te whakaaro hei aha i whai tonu ai i ngā kupu whakawhiti mai i te reo Pākehā? Kua roa te Taura Whiri e whakatakoto kupu hou ana, ko ētahi o ā mātou kupu kua tangata whenua haere kē, pēnei i te rangahau mō te "research", i te waea whakaahua mō te "facsimile", i te pūrongo mō te "report", i te aha noa, i te aha noa. Engari kua tū kē

te ihu, kua komekome kē te waha i te āhua o ētahi. Aua atu, me ū tonu mātou ki tēnei mahi i whakaritea hei pīkau mā te Taura Whiri. Ko ngā kupu ka hinga, hei aha noa rā, engari ko ngā kupu ka tū tonu mai, anā ia!

Pērā anō ēnei i raro nei. Kāore i a mātou te tikanga inā tū tonu, inā porowhā rānei. Heoi anō he whakaaro mei kore noa e pīrangitia mai e te ao kōrero Māori.

Kia mōhio noa mai koutou i whai tonu mātou i te takenga mai o te ingoa Pākehā. I ngā rā o mua ko te Mane te rā whakanui i te marama. Nā runga i tēnei āhua ka whakaarahia ake tētahi o ngā kupu tahito mō te marama, arā ko te **māhina**. Ka tāpirihia tēnei ki te kupu 'rā', ka whakataka mai ai ko te **mā** o te māhina kia poto ake ai, kia noho kē mai ko te **Rāhina** hei ingoa hou mō te Mane.

Ko te Tūrei te rā whakanui i te aorangi o Mars. Ko tō mātou ingoa mō Mars, he mea whai tonu i te pūtaka o taua ingoa, arā he atua nō te pakanga. Nā tēnei ka noho ko Tūmatauenga hei ingoa mō tērā aorangi pūwhero nei te āhua. I rite tonu te āhua o te mahi mō ētahi atu. Heoi anō, kāore i whāwhātia te Rāhoroi me te Rātapu, inā hoki he ingoa whai tikanga kē ēnei, ehara i te kupu whakawhiti noa iho pēnei i te "Wenerei", i te Paraire.

- ⌚ **Rāhina** (māhina = he kupu tahito mō te marama)
Mane - te rā whakanui i te marama
- ⌚ **Rātū** *Tūrei* - te rā whakanui i a Tūmatauenga (Mars)
- ⌚ **Rāapa** *Wenerei* - te rā whakanui i a Apārangi (Mercury)
- ⌚ **Rāpare** *Tāite* - te rā whakanui i a Pareārau (Jupiter)
- ⌚ **Rāmere** *Paraire* - te rā whakanui i a Meremere (Venus)

porowhā - hinga

MIRIMIRI MAI, MIRIMIRI ATU

E whakapono ana te Taura Whiri kua eke tēnei ki te wā me aro mai te hunga hokohoko ki te reo Māori, kua mō te reo Māori te take, engari mō ō rātou pūkoro kē te kaupapa. Nō hea mai tāku? Nō roto mai i ngā mātauranga tauhokohoko o te wā, kei reira e mea ana e whaihua ake ai ngā mahi hokohoko, me whakahāngai te kaihoko i āna whakatairangatanga taonga ki tētahi *momo* tangata. Mā te whakawhāiti i te ngahunga atu o ana kupu ki tētahi rōpū, ka kaha ake te aro atu a taua rōpū ki tāna e hoko ana.

Ko ngā kaimanako i te taiao tētahi kāhui pēnei, ko te hunga taiohi anō tētahi, ā, e mea ana mātou ko te hunga kōrero Māori anō tētahi. Inā kei te āhua 200,000 nei te tokomaha o ngā tāngata e kōrero ana, e ako ana rānei i te reo Māori. Ka mutu, ia tau kei te piki haere tēnei nui, ā, arā anō te hunga kāore i te hiahia ki te reo Māori hei reo kōrero mō rātou anō, engari kei te tautoko tonu i te kaupapa.

Me kī, mehemea e rima ngā momo hopi kaka e taea ana te hoko, he rite katoa te nui, te utu, te pai, engari ko tētahi i whakatairangatia, i kākahutia rānei ki te kupu Māori (me te reo Pākehā anō hei pānui mā te hunga kōrero Pākehā anake), koinā te momo hopi ka hokona e te hunga e ngākau nui ana ki te reo Māori. Heoi anō e tutuki ai tēnei maruāpō, me tino hoko rawa e tātou tērā momo hopi, kua ko te mea ātaahua ake nei te pouaka. Ki te kore e ū, e kore tēnei taniwha e whai niho.

Pērā anō ngā ratonga tūmatanui. Mena i kaha ake tā rātou whakatairanga i ā rātou mahi ki te reo Māori, ka kaha ake anō hoki tō tātou minamina ki te tautoko i a rātou, tē haere kē ai ki te wāhi reo Pākehā anake.

Mea ka akiakitia ngā pou hokohoko o te motu, ahakoa hoko rawa, hoko āwhina rānei, kia reo Māori katoa ā rātou mahi katoa inamata nei, me te maunga nei te āhua o te mahi, e kore pea e paku arohia mai

(...mai i te whārangi o tua ake nei)

tēnei tūmanako, he uaua rawa kē hoki. Engari ki te āta whakatakotohia tētahi ara māmā nei ki te wāhi raorao me ngā tohu āwhina anō ki te taha, ākene pea ka taea te pae tawhiti ā tōna wā me te kore tonu e pau o te kaha.

Kua whakatakotohia e te Taura Whiri ētahi tūāoma e toru hei takahanga mā ngā pou hokohoko o Aotearoa. Me kī, ko te pae tata, ko te pae waenga, ko te pae tawhiti. Ka kaha ake te whakamahia o te reo Māori i roto i ā rātou mahi, ka tata kē mai te pae tawhiti, me te aha anō nō tātou katoa te whiwhi, nō te kaihoko te whiwhi-ā-moni, ki te tika tā tātou tautoko i a ia, ā, nō tātou anō te whiwhi, ki te kawea āna mahi ki te reo Māori.

Anei rā tā mātou rārangi huatau i tāpae ai ki te aroaro o ngā whakahaere, whare hoko o te motu:

PAE TUATAHI: TE WHAKAAE KI TE REO MĀORI

1. Te whakaae kia whakamāorihia tō ingoa pakihi.
2. Inā koe tahuri anō ki te tono pānga tuhituhi, whakaarohia ake te rau atu i ētahi kōrero ki te reo Māori.
3. Pērā anō ō puka pānui, ō puka tohu whakamihi rānei, tāngia kia reorua.
4. Inā whakatū pānui tohu koe ki roto, ki waho rānei o tō tari, tēnā whakaarohia ake te tuhia o aua pānui ki te reo Pākehā me te reo Māori.
5. Kāore he raruraru ki ngā pēke mō te tuhi haki ki te reo Māori. Tēnā whakaarohia ake te whakaae atu o tāu nei whakahaere ki ngā haki e tuhia ana ki te reo Māori, ka pānui, ka whakamōhio ai ki āu kaihoko me āu kaimahi.
6. Inā tahuri koe ki te pānui whānui, tēnā koa rau atu i tētahi rārangi reo Māori, i tētahi kōrero peha rānei hei tautoko noa i ngā mahi a tāu nā whakahaere, otirā, hei whakamōhio noa i a koe anō ki te motu whānui.

7. Kimihia ko wai mā ō āu kaimahi kei te mārama ki te reo Māori. Mehemea ki te whakarōpūhia tēnei hunga, arā noa atu ngā hua e puta ki te whakamahia te reo Māori.
8. Mea ki te tuhia e āu kaihoko ō rātou wāhi noho ki te reo Māori, me pērā anō tāu tuhi.

PAE TUARUA: TE KIMI HUARAHĪ E ORA TONU AI TE REO MĀORI

9. Me whakarite mā tētahi o ngā kaimahi taipakeke, tūranga teitei rānei e whakahaere he kaupapa reo Māori, ā, kia riro ko tēnei tonu tētahi o ngā tino mahi māna.
10. Whakaarohia ake te hua o te whakanoho i ngā kaimahi matatau ki te reo ki ngā tūranga pānga tūmatanui, ki ngā tūranga rānei e whai wāhi atu ana ki te hunga kōrero i te reo Māori, ki te iwi whānui tonu, ki ngā tūranga rānei e whai wāhi mai ana ngā whakahaere pāpāho.
11. Whakaarohia te whakaputa i ngā pānui whānui me ngā pānui nūpepa ki ngā reo e rua, arā, kia haere tahi tonu te reo Pākehā me te reo Māori, ā, me whakauru hoki ngā whakahaere pāpāho Māori ki ō rārangi ingoa mō te tuku pānui.
12. Whakaarohia ake te whakaputa i ngā puka pānui, i ngā pānui whakaahua me ngā puka tari ki te reo Pākehā me te reo Māori, arā, ko te katoa rānei, ko tētahi wāhanga noa iho rānei. Mea ki te whāia tēnei āhua ka māmā ake ngā mahi o te tari, ka iti ake te moni e whakapaua ana i tērā ka pau i te tānga puka reo Māori noa iho, reo Pākehā noa iho rānei, ā, i tua atu i tēnei ka poto ake te wā e mahi ana ki te tiro tiro, i ōna wā, e pēhea ana te takoto o te pūranga puka, e rahi tonu ana rānei, e pau haere kē ana rānei.
13. Me tono ki ō kaimahi kia reorua te whakautu i te waea - me whakahua atu i te ingoa Māori o tō koutou whakahaere me te ingoa Pākehā anō hoki.

PAE TUATORU: TE WHAKAMAHIA
TONUHIA O TE REO

14. Me whakautu ngā reta mai ki te reo Māori. Kua tāngia e te Taura Whiri i te Reo Māori tētahi pukapuka, Te Reo Māori mō roto i te Tari, hei āwhina noa tēnei.
15. Ki te haere ā-tinana atu he kaihoko ki tō tari me kōrero Māori atu mea ko tērā tāna i hiahia ai. Mā te mōhio ōu ki te tokomaha o ngā kaimahi kōrero i te reo e taea ai e koe te whakarite ratonga reo Māori.
16. Ki te kore he tangata hei kōrero Māori ki te hunga kaihoko e hiahia ana ki te kōrero Māori, tērā pea he whai hua ake te kī atu kia hoki mai anō ā tōna wā e whakatūria ai he tangata kōrero Māori.
17. Ki te whai hua ki tō pakihi me whakaaro ake ki te whakatenatena i ō kaimahi ki te whakapai ake i ō rātou pūmanawa whakawhiti kōrero ki te iwi Māori whānui mā te ako i te reo Māori, arā, me āta whakarite anō tētahi āhuatanga e māmā ai, e whai hua anō ai ki te hunga ka whai wāhi atu.
18. Me whānui te whakatairanga ki te hunga kaihoko, kaihoko ngoi torohū rānei, he ratonga reo Māori tā tōu nei pakihi mea ko tērā tā rātou i hiahia ai.
19. Tēnā whakaarohia ake te tahuri atu o tō pakihi ki te āwhina, ki te tautoko i ngā rōpū, i ngā whakahaere tikanga Māori rānei o tōu nei rohe.

ngoi torohū - potential

**TE WHAKAHOUTANGA I TE
RARANGI KAIWHAKAMAORI**

Nō tērā atu marama ka oti i te Taura Whiri tana rārangi kaiwhakamāori te whakahou ake. Āhua rua rau nei ngā kaiwhakamāori whai tāūnga i whakahoki mai i ngā urupounamu a te Taura Whiri kia mōhio

ai mātou ki ō rātou wāhi noho, wāhi mahi me ngā mahi whakamāori kua whai wāhi atu rātou.

I whakahoutia ai tēnei rārangi, he rite tonu nō te tono mai a te Wāhanga Kōti o te Tari Ture i tērā tau kia kimihia mai e te Taura Whiri he kaiwhakamāori mō roto i ngā kōti.

E ai ki te Ture mō te Reo Māori (1987), e whakaaetia ana te kōrero Māori i roto i ngā momo kōti katoa, ahakoa take taimaha, ahakoa take rikiriki. I roto i ngā tau kua kaha ake te rangona o te reo Māori i ngā momo whakawā, mai i te whakawā kōhuru ki te tautohe whakatū waka.

Kei roto i te Matatiki ētahi kupu e pā ana ki te ture hei āwhina i te tangata e hiahia ana ki te kawē i tāna take ki te reo Māori. I tua atu i tēnei, i a au e tuhi nei kei te whakamāoritia tētahi rārangi kupu ture hou, ko te tino nuinga o ngā kupu e auau ana te kōrerotia i roto i ngā kōti kei tēnei rārangi hou e mau ana.

Ko te tikanga, mā te kōti tonu e kimi mai tētahi kaiwhakamāori whai tāūnga, ko tā te tangata e hiahia ana kia reo Māori ana whakautu i roto i taua kōti, he whakamōhio noa atu i tōna hiahia ki te kaiwhakahaere i te kōti. (Otirā me rua wiki i mua mai o te whakawā te whakamōhio tangata atu.) Ko tētahi atu painga, e kore e tau te nama a te kaiwhakamāori ki te tangata nāna te tono, mā te kōti kē tēnei utu e pīkau.

Heoi anō ko te mate o te ture i tēnei wā, kāore he kōrero o roto e whakahau ana i ētahi atu e whai wāhi atu ana ki te whakawānga kia reo Māori ā rātou kōrero. Nō reira i tua atu i ngā kupu a te tangata e whakapaetia ana, katoa ētahi atu he reo Pākehā kē. Kei te tirohia e te Taura Whiri me te Wāhanga Kōti o te Tari Ture tēnei āhuatanga i te wā nei, mō te tūpono ka taea tēnei hapa te whakatikatika.

(Haere tonu ki te whārangi e whai ake nei...)

Mehemea e hiahia ana koe kia mōhio ki ngā āhuatanga katoa e pā ana ki te āhei o te tangata ki te kōrero Māori i roto i ngā kōti, tēnā whakapā mai ki tō mātou tari, mā konei e tuku atu ngā kōrero e hāngai ana ki tēnei kaupapa. Mō te hunga e popore ana kia tū rātou hei kaiwhakamāori, kei tērā atu putanga o te Muka ngā whakamārama i te āhua o tēnei mahi e whakahaeretia nei e te Taura Whiri.

Te Tau O Te Reo Māori

HE KUPU HOU

aircraft carrier	-	manuao hari waka rererangi
airmail	-	karere-ā-rangi
alto	-	reo tamatike (tama + tiketike)
antenna (TV)	-	pūhihi pouaka whakaata
apartheid	-	whakatāuke tangata
armchair	-	hāneanea
articulated truck	-	waka tōrua
astronaut	-	kaipōkai ātea
baritone	-	reo tamawae (waenga)
bass	-	reo nguru
batter	-	pōwai (poke + waiwai)
bomb	-	popohū
boot (of car)	-	raurawa
decimal point	-	ira
detonator	-	whakapohū
disco	-	paeoru
drama	-	whakaari
dynamite	-	taipohū
emotions	-	(ngā) kare-ā-roto
explosive	-	pohū
export	-	hokotai
falsetto	-	reo hori
flakey pastry	-	tāparaha whārau (whā =

flan	-	flake + rau)
flapjack	-	pāharaha
fodder	-	taringa kurī
gelnite	-	pakakau (paka + kau)
	-	kōpohū (kōpā = congealed + pohū)
habit (drug)	-	mate warawara
hair cream	-	hinu makawe
hair gel	-	pia makawe
hair mousse	-	waihuka makawe
hair spray	-	rehu makawe
half-grown	-	taiohiohi
handcuffs	-	meka kawiti
harmony	-	oruōrua (oru = sound + ōrua = simultaneous)
	-	komo
harness	-	papahamo
headboard	-	maruhau
hedge	-	whakapunipuni
hide'n'seek	-	whata
hinge	-	pao
hit (song)	-	wharepī
hive, bee	-	hetiheti
hoe	-	tou korere
homebrew	-	pūrere whāhoki
homing device	-	aremiere
honeycomb	-	rewarewa (tō Aotearoa),
honeysuckle	-	rewarewa Pākehā (tō tāwāhi)
	-	waka topaki
hovercraft	-	tukuwai
hydrant	-	hokouta
import	-	humenga uta
land anemone	-	waipē rēmana
lemon squash	-	whare ōmahu
maternity home	-	tongi (tohu + tangi)
note (music)	-	pōwaitaka (pōwai + taka)
pancake	-	tāparaha (taka + paraha)
pastry	-	tāparaha whāmano (whā =
phylo pastry	-	flake + mano)
	-	pai
pie	-	pōwaitengi (pōwai +
pikelet	-	

		matatengi = thick)	shanty i) song	-	ruritai
pita bread	-	pāpita (parā oa + pita)	ii) makeshift dwelling	-	wharau
pizza	-	parehe	shanty town	-	pae wharau
pool (game)	-	(tauwhāinga) pūkoro-ono	sheikh	-	haku
sabre	-	hoari piko	shelf life	-	koiora taupae
saccharine	-	hukahori	shoplifter	-	kaiā wharehoko
saloon	-	whaitua inuinu	sheriff	-	peihara-ā-rohe
sandpaper	-	hōa	shot (scene of a picture)	-	tapahanga
sane	-	haupapa	show	-	whakaaturanga
satire, satirical	-	pūhohe	shuttle, space	-	wakaātea kōpiko
sauce	-	wairanu	shuttle	-	waka kōpiko
sausage roll	-	tōraha (tō titi + tā para ha = pastry)	side show	-	whakaaturanga autaha
scale (music)	-	raupapa tongi	silage	-	karapēpē (karapēpē = fermented, + kar arehe)
Scandinavia	-	Te Hauraro o Ūropi	silo	-	kōpapa
scarlet fever	-	kākura	sitar	-	rakuraku Īnia
scene (of play)	-	kaupeka	skittle v.t.	-	pātuki
scone	-	takakau	skittles	-	poutuki
scorpion	-	hikutimo	sky diver	-	tiripou
screw	-	kōwiri	sky scraper	-	whare tīkoke
screwdriver	-	hōrete	slang	-	kupu ōpaki
scurry	-	karapetapeta	small claims court	-	whare whakawā take iti
scurvy	-	mate hapa-C	smith	-	kaitārei (maitai, kupu...)
sea anemone	-	humenga tai, kaeo	smuggle	-	mau huna
seaplane	-	wakareretai	snapshot	-	whakaahua hopu noa
search warrant	-	tuhinga kupu rapa	snooker	-	(tauwhāinga) ārai
searchlight	-	ramarapa	sober	-	tūtika
sedan	-	waka hānea	socialism	-	mana hāpori
segregation	-	whakataūke	socialist	-	manawa hāpori
semi-detached	-	motupiri	solder n.	-	konuhono
semicircle	-	porohita weherua	solder v.t.	-	hono-ā-konu
senate	-	whare o runga (< upper house)	sonar	-	pāorooro
sensor	-	pūoko	soprano	-	reo kōtike (kō tiro + tike tike)
light sensor	=	pūoko aho	SOS	-	tono whakarauora
heat sensor	=	pūoko mahana	souffle	-	māhuka (mā mā + huka)
sequel	-	wāhanga whai mai	soul music	-	pūoru kare-ā-roto
sequin	-	kora (< kora + small thing + gleaming)	sound effects	-	orotaunaki
set (backdrop)	-	tūrākai	spaniel (< Spain)	-	kurī Pāniora
settee	-	pae hānea	spastic	-	mate hūkiki
shandy	-	piarēmana	spire	-	koeko
			spotlight	-	ramataiaho

squadron	-	hokowhā (hokowhitu + tapawhā - squadron > "square"	suntan	-	kiri rauwhero
squash (drink)	-	waipē	supersonic	-	orotopa
squirrel	-	kīrera (kīrere = animal)	surgeon	-	kaikārae
steak	-	tapahanga mīti	symptom	-	tohumate
stepping stone	-	papa tiriwae (lit.)	synagogue	-	whare karakia Hūrae
	-	ara (fig.)	syringe	-	pūwero
stock car	-	wakapare	tar	-	tahewaro
strainer (of fence)-		whakamārō waea	telegram	-	kupu-ā-waea
studio	-	papamahi	tenor	-	reo tamaori
submachinegun	-	pū aunoa māmā	tights	-	tarau kirimau
submission	-	tāpaetanga kōrero	tin (can)	-	puoto (kai, inu)
subsidize	-	tāpiri pūtea	toothpaste	-	hopiniho
subsidy	-	pūtea tāpiri	tread of tyre	-	rapapiri
subway	-	arararo	trophy	-	tohu toanga
suds	-	hukahopi	trowel i) cement	-	pani whāpiri
sue	-	whiu	ii) garden	-	pakoiti
suite (hotel)	-	noho kairangi	tugboat	-	wakatō
suite (lounge)	-	paenoho hānea	vitamin	-	huaora
sultan	-	te Ariki nui o te whakapono Mūhama			
sultana	-	te wahine a te Ariki nui...			

PUKATONO MŌ NGĀ RAUEMI A TE TAURA WHIRI

Tēnā koa tonoa mai kia:

___ x <i>Te Matatiki</i> (1992, 149 whārangi)	@	10.00	___.
___ x <i>Ngā Whatiwhatinga 1</i> (1991, 36 whārangi)	@	10.00	___.
___ x <i>Ngā Hākinakina 1</i> (1990, 33 whārangi)	@	5.00	___.
___ x <i>Ngā Hākinakina 2</i> (1991, 27 whārangi)	@	5.00	___.
___ x <i>Māori for the Office</i> (1990, 32 whārangi)	@	6.00	___.
___ x <i>Mānuka takoto, kawea ake!</i> (whakaahua, 1992)	@	5.00	___.
___ x <i>Tōku reo, tōku ohooho</i> (whakaahua)	@	5.00	___.
___ x <i>Me ū, Māori mā!</i> (whakaahua)	@	5.00	___.
___ x <i>Ka mate, Ka mate</i> (whakaahua)	@	5.00	___.
___ x <i>He Muka</i> (pānui whakamōhio)		kāore he utu	___.

TE KATOA (Kei roto te tāke hokohoko i ēnei utu katoa)

\$ ___.

Ingoa: _____

Kāinga noho: _____

Waea: () _____

TE TAURA WHIRI I TE REO MĀORI
POUAKA POUTĀPETA 411 TE WHANGA-NUI-A-TARA
WAEA: (04) 4710-244 WAEA-WHAKAAHUA: (04) 4712-768